

REIZEN EN WAARNEMEN IN DE MIDDELEEUWEN van 'empirisme' naar empirisme

M. Gosman

De moderne lezer die een reisverhaal uit de Middeleeuwen ter hand neemt, dient zich rekenschap te geven van het feit dat een modern empirisme (hoe geconditioneerd ook) geen wezenlijk sturende invloed heeft gehad op de perceptie van de reizigers van die tijd. Niet dat empirische waarnemingen toen niet bestonden of niet nodig werden geacht. Die zijn zeker aanwezig in de vele *itineraria* en *descriptions* die zijn overgebleven, maar het is een ander empirisme dat niet zozeer stoelt op feitelijke waarneming, maar veeleer op waarneming van 'autoritair' feitelijk materiaal. Scherper gesteld: zolang men zich conformeerde aan in eerder stadia door *auctoritates* geformuleerde 'waarheden', schreef men een 'empirisch' onderbouwd verhaal. Het, paradoxaal, resultaat is dan ook dat de perceptie de feiten stuurt en niet omgekeerd: een *mappa mundi* is een *imago mundi*.

De oorzaak van dit verschijnsel ligt in het feit dat de middeleeuwse mens zichzelf voornamelijk ziet als onderdeel van de Schepping. Hij weet zich te allen tijde omringd door de goddelijke almacht. Dat omringd zijn is letterlijk op te vatten: de aarde is het middelpunt van het heelal; rond de aarde draaien, in concentrische cirkels, een aantal hemelen. De buitenste cirkel, die alle andere omvat, is die van God zelf. Daaruit komt de kracht die de andere hemelen eindeloos voortstuwt. Dit geocentrische wereldbeeld stelt dus wel onze planeet in het midden der Schepping (met Jerusalem als navel), maar tast het principe van de sturende goddelijke kracht niet aan. De afstand tussen de buitenste hemel en de aarde, tussen de Schepper en de mens, is onmetelijk en dat wat zich in de ruimte afspeelt, is met het menselijk verstand niet te begrijpen: God heeft zoveel grootse wonderen verricht dat men die niet eens kan tellen, laat staan doorgronden (*Job*, 5:9; 37:5). Het denken van de middeleeuwse mens is dan ook cosmologisch, dat wil zeggen hij plaatst alles in het licht van een, ondoorgrondelijke, goddelijke aanwezigheid, van een volmaaktheid die hij, als mens, nooit zal kunnen evenaren. Dit heeft twee belangrijke psychologische gevolgen:

1) de wereld wordt, hoofdzakelijk, vanuit een theologisch perspectief bekeken en beleefd.

2) gezien het feit dat men de wonderen Gods toch niet kan doorgronden, is het ook niet nodig dat te proberen.

Dit merkt men in alle reisverslagen en/of beschrijvingen van de wereld. In de proloog tot de (waarschijnlijk rond 1190 geschreven) versversie van de beroemde *Brief van Pape Jan* staat dan ook het volgende:

Alles wat Hij gedaan heeft -en degene die goed kijkt, ziet dat- is waarlijk een mirakel.

Van de hemel weten wij zo goed als niets.
Degene die zou moeten vertellen hoe de hemel eruit ziet,
zou snel in verwarring geraken.
En van de lucht boven ons hoofd,
waar de vogels volgens de wetten van de natuur leven,
begrijpen wij eveneens zo goed als niets...
Over de wereld waarin wij wonen
zullen wij genoeg kunnen spreken.
Maar laten wij de geheimen
die God ons niet wil tonen laten voor wat zij zijn.
Laten we ons beperken tot die zaken waar we wel iets vanaf weten.¹

Die, geaccepteerde (!), onwetendheid inzake het heelal en de eigen planeet vindt men overal terug. Wat de middeleeuwse mens van de wereld weet (of denkt te weten) stoelt hoofdzakelijk op schriftelijke informatie die niet of nauwelijks op feitelijke juistheid gecontroleerd kan worden: sinds de opkomst van de Islam is alles buiten Europa in de praktijk *terra incognita*, dat wil zeggen 'feitelijk' onbekend gebied. Maar, zoals reeds gezegd, een wezenlijke behoefte aan verificatie is er niet.

Wat men weet, haalt men uit boeken; de informatie over de wereld en haar wonderen wordt voornamelijk aangeleverd door, enerzijds, de Bijbel en de commentaren der kerkvaders en, anderzijds, door de nog steeds ijverig gelezen klassieke, Latijnse (!), auteurs (vooral Plinius de Oude en Solinus, om mij maar tot dit tweetal te beperken). Wat men in die teksten vindt, staat niet ter discussie, profiteert van het ontzag dat de middeleeuwse mens heeft voor alles wat 'zwart op wit' staat. De aldaar gevonden informatie is een merkwaardig mengsel van juiste gegevens, verschaft door zeevaarders uit vergane tijden, en legendarisch materiaal dat men in talloze varianten bij vele volkeren kan terugvinden. De consequentie van de bijna kritiekloze houding is een bijkans a-causale registratie van de waarneming. Er wordt in de reisverhalen en *descriptions terrae* zoals we die tot aan het eind van de Middeleeuwen tegenkomen eigenlijk niet veel uitgelegd: associatieve operaties vervangen de causaliteit. Ik kom daar straks nog op terug.

De wereld heeft nogal wat verschillende 'autoritaire' vormen. De aarde is soms trapezoidaal of bolvormig, soms cirkelvormig, dan weer vierkant of peervormig. Al die opvattingen lopen door en naast elkaar. Het is beslist niet zo dat een bepaalde mening in een bepaalde tijd thuishoort of deel uitmaakt van een bepaalde 'school'. De trapezevorm is bij Cosmas Indicopleustes aanwezig (hoewel het te betwijfelen valt of zijn Griekse tekst in het, Latijnse, Europa echt bekend is geweest). Hrabanus Maurus (784-856) ziet de aarde als een vierkant en dat zal enkele eeuwen later nog de mening van Gervasius van Tilbury zijn. Of de laatste op de mening van Hrabanus vaart, is hier niet belangrijk. Thomas van Kent die verondersteld wordt tussen 1175 en 1185 de *Roman de toute Chevalerie* geschreven te hebben, zegt niet alleen heel traditiegetrouw dat het heelal draait, maar ook dat de aarde rond is en dat

1 Vrije vertaling van de verzen 5-12 en 23-7 van de tekst van ms Yale. Zie mijn *La lettre du Prêtre Jean. Edition des versions en ancien français et en ancien occitan. Textes et commentaires*. (Groningen 1982) 121-2. In het hiervolgende gebruik ik -om praktische redenen: de oorspronkelijke teksten zijn veelal moeilijk toegankelijk- zoveel mogelijk teksten in (moderne) vertaling.

de continenten door zeeën zijn omringd. Gossouin van Metz zegt in de eerste redactie van zijn *Image du Monde* (1245) dat de aarde bolvormig is. Bij Dante heeft de aarde een uitstulping die dan tevens de Louteringsberg is waar, naar zijn zeggen, het Aards Paradijs zich bevindt. Ook Columbus hangt die theorie nog aan. Pas in de 15e eeuw zal de herontdekking van Ptolemaeus' werk de wereldbeschrijving 'wetenschappelijke' accenten verlenen, hoewel de Griek het reeds door Thomas van Kent verwoorde idee van door water omringde continenten weer onderuithaalt door te stellen dat de Indische Oceaan een binnenzee is: Afrika was dus niet te rond; in 1488 bewijst Bartholomaeus Diaz het tegendeel. Ptolemaeus' verkeerde berekening van de omtrek der aarde doet Columbus denken dat de afstand Afrika - Azië niet zo groot is. De gevolgen daarvan zijn bekend. Ook hier wordt het verkeerde beeld van de Griek bijgesteld. In feite zijn dit, hoe vreemd het ook moge klinken, mineure gebreken: Ptolemaeus' grootste verdienste is de mathematische grondslag van zijn berekeningen; daar dankt de wetenschappelijke cartografie van de 16e eeuw zijn ontstaan aan.

Er zijn in die tijd drie continenten. Europa is redelijk bekend (de portulanen die vanaf de 13e eeuw opkomen beschrijven het silhouet van dat continent op redelijk accurate wijze), maar met Afrika en Azië is het anders gesteld. Als we Afrika buiten beschouwing laten (in feite zullen tot in de 19e eeuw de binnenlanden van dat continent *terrae incognitae* blijven) en ons beperken tot Azië, dan zien we dat dat continent vooral legendarisch bekend is: de vier paradijsrivieren, Eufraat, Tigris, Gihon (?) en Physon (?), stromen door enkele van de drie 'Indiën': Groot-, Midden- en Klein-Indië (ook wel: *India prima*, - *secunda*, - *tertia* of: *India Superior*, - *Meridiana* en *Inferior*). Er zijn echter ook tweedelingen; Otto von Freising spreekt in zijn *Historia sive de duabus civitatibus van utrasque Indias*, maar hij geeft geen specificaties. Kan hij ook niet. Men kan zo ongeveer stellen dat de driedeling betrekking heeft op a) het huidige Indiaase subcontinent, b) het gebied tussen India en het Midden-Oosten en c) het huidige Ethiopië. Maar zeker is dat niet altijd. Wel zeker is dat het verre 'Indië' een soort utopische heilstaat is met een overvloed aan eten, drinken en, vooral, rijkdom. Daar wonen ook gelukzalige volkeren als de Hyperboreanen en de Brahmanen die een staat van elementaire wijsheid hebben teruggevonden die het verarmde en vervallen Europa niet meer kent.

Alle informatie over die Oriënt, afkomstig uit boeken en veelal mondeling overgeleverde verhalen (van christelijke en heidense oorsprong), wordt vrolijk door elkaar gegooid. Niet alleen in de reisverslagen, maar ook op de wereldkaarten (of wat daarvoor doorgaat). Dat is duidelijk zichtbaar in de *Etymologiae* van Isidorus van Sevilla (570?-636). De daar verzamelde en gesystematiseerde kennis (waarvan de methode afgekeken is van Plinius) vloeit onder andere via de *De Universo* van Hrabanus Maurus (784-856), de *Specula* van Vincentius van Beauvais (1190?-1264), de *Trésor* van Brunetto Latini (1220-94), alsook de *Ymago Mundi* van Pierre d'Ailly (1350-1420) en de *Cosmographia* van Aeneas Sylvius Piccolomini (1405-64) en de talloze bestiaria en lapidaria Europa binnen. Wat de *mappaemundi* betreft, men hoeft de exemplaren van Ebstorf en Heresford maar te bestuderen en men bespeurt de zelfde houding jegens de beschikbare kennis. Bijna elke intellectueel

gebruikt namelijk hetzelfde materiaal, graaft in dezelfde informatieve goudmijn.²

De vermelde teksten zijn *auctoritates* die de *traditio* belichamen. Zij kanaliseren de gedachten der Middeleeuwers (en het moge hier herhaald worden: wat wij van het denken over het wereldbeeld in die tijd weten, komt uit de pen van degenen die konden schrijven; het is dus absoluut niet het wereldbeeld van wat men de 'gewone' man zou noemen) en sturen ook de geografische beeldvorming. In feite mag men stellen -en ik zal in het hiervolgende enige voorbeelden geven- dat de traditie de empirie ofwel verdringt ofwel gewoon vervangt: eigen waarneming heeft minder gewicht dan die der *auctoritates*, met andere woorden, als je een 'goed' en 'betrouwbaar' verslag wilt geven, dan vaar je op wat de *auctoritates* hebben gezegd. En deze psychologische benaderingswijze is zo hardnekkig, zelfs zo verlamdend³ dat we er tot in de 17e eeuw mee geconfronteerd worden. Twee voorbeelden uit die late periode mogen dit illustreren. De Nederlanders die in die tijd om educatieve redenen naar Italië reizen, maken (om redenen die ik elders heb gespecificeerd)⁴ ter plekke slechts enkele aantekeningen; om hun verslag 'conform' te krijgen, gebruiken zij veelal informatie die ze ofwel van te voren bestudeerd hebben ofwel putten uit de in Italië te koop zijnde reisgidsen.⁵ Zo lezen we dan ook overal dat in Toscane het zuiverste Italiaans wordt gesproken (had de Leidse hoogleraar Justus Lipsius dat niet, in 1578, in zijn *Epistola de fructu peregrinandi et praesertim in Italia* geschreven?).⁶ En we lezen ook overal dat Bologna een 'vette' stad is (d.w.z. 'welvarend'), dat Venetië en Napels vol zitten met *cortigiane*, enzovoort. Ook schilders werken 'autoritair': Vincent Laurensz van der Vinne komt terug van een reis door Duitsland, Frankrijk en Zwitserland (1652-5) en mengt zijn eigen impressies met die van andere schilders die eerder die streken hadden bezocht en daar schetsen van hadden gemaakt. Ook hier een 'conform' (letterlijk!) beeld. Moeten we nog verbaasd zijn over het feit dat Rustichello van Pisa Polo's verslag 'correct' maakte?⁷ Men moet dit type operaties dus niet met twintigste-eeuwse criteria beoordelen. Dit is empirisme, maar (als ik dat zo mag zeggen) van een 'andere' soort. Want de reizigers uit die tijden hebben wel

2 Ook Columbus valt terug (moet dat wel: er is gewoon niets anders) op dit soort teksten; er is een exemplaar van Pierre d'Ailly's tekst bewaard gebleven met marginalia van de grote reiziger zelf.

3 Cf. J. Le Goff, *De Cultuur van middeleeuws Europa* (Amsterdam 1987⁴) 205.

4 Zie mijn *Viaggiatori olandesi in Italia (1500-1700)*, te verschijnen in: Mededelingen van het Belgisch Historisch Instituut te Rome.

5 Boekwerkjes als *Le cose rare di Venezia*, *Le cose meravigliose de l'alma città di Roma* zijn volop verkrijgbaar naast oudere werken als, bijvoorbeeld, de *Mirabilia Romae urbis* (12e eeuw) en de *De mirabilibus urbis Romae* (toegeschreven aan een zekere Magister Gregorius).

6 De tekst wordt overigens pas in de 17e eeuw uitgegeven. Waarschijnlijk heeft het document in handschrift gecirculeerd.

7 Ik treed hier niet in de discussie over de relatie Rustichello - Marco Polo. Niemand weet wie wat heeft gedaan. Het probleem is voorshands nog onoplosbaar, maar -en dat is het belangrijkste- Polo's tekst is met al die *mirabilia* 'op de markt gekomen'. Het boek is derhalve ook in die vorm te lezen en te interpreteren.

degelijk behoefte gehad aan 'feitelijkheden', maar dat zijn niet die die wij verkozen zouden hebben.

Als we nu terugkeren naar de vroege Middeleeuwen, dan zien we dat Hiëronymus (347-420) dit probleem overigens al onderkend had; volgens hem moest men om de Bijbel en de *Aeneis* (sic!) beter te begrijpen, de in die boeken vermelde plaatsen met eigen ogen aanschouwen.⁸ Dit lijkt heel wetenschappelijk (in moderne ogen althans), maar het leidt toch tot andere resultaten: zijn woorden worden letterlijk genomen en leiden tot een soort herbeleving, ter plekke, van de gebeurtenissen uit de Schrift. In feite constateren we dat de waarneming zich nu bijna volledig op religieuze zaken toespitst. Dat wordt heel duidelijk in het reisverslag van de abdis Egeria die rond 400 de Sinai-woestijn en het Heilige Land bezoekt. Ik geef hier eerst, in vertaling, het fragment van haar aankomst bij de berg Sinai. Daarna zal ik daar enige kanttekeningen bij maken.

...men liet ons alles zien, precies zo als dat in de Heilige Schrift staat. Al voortgaande kwamen wij op de plaats waar de bergen waartussen wij ons bevonden, uiteenwaken en overgingen in een vallei, immens en gewoon niet te overzien. Die vallei was heel vlak, heel mooi. Helemaal aan het eind van de vallei verscheen de heilige berg Gods, de Sinai. De plaats, waar de bergen uiteenwaken, grenst aan de plek waar de 'Graven der Hebzucht' zich bevinden. Toen wij op die plek waren aangekomen, hebben de heilige mannen ons gewaarschuwd en zij zeiden: 'Het is goed gebruik dat men hier, bij aankomst, als men voor de eerste keer de berg Gods ziet, een gebed zegt'. Dat hebben we dan ook gedaan. Van die plek tot aan de berg Gods was de afstand, in die immense vallei, ongeveer 4 mijl...Wij moesten wel door die vallei heen om op de berg te komen. In deze immense en vlakke vallei verbleven de kinderen van Israël gedurende de dagen dat de heilige Mozes de berg Gods beklom en daar 40 dagen en nachten verbleef. Het is ook in deze vallei dat het gouden kalf werd gemaakt, op een plek die men nu nog kan zien, want een grote steen verheft zich precies op die plek. Ook is het hier dat God, toen de heilige Mozes de kudden van zijn schoonvader deed grazen, tweemaal tot hem sprak vanuit het brandende braambos.

Het hele verhaal is gericht op de herbeleving van de Schrift. Twee elementen moeten hierbij vermeld worden: 1) de blik van onze reizigster is volledig gericht op de heilige berg Sinai (die staat letterlijk in het brandpunt van haar perceptie: tussen de twee bergketens in), en 2) de referenties (hoewel in deze passage niet verbatim) aan Mozes' avonturen op de berg wijzen op het 'autoritaire' denken en handelen van de abdis dat nog versterkt wordt door het feit dat haar gidsen *heilige mannen* zijn (het Latijn geeft: *sancti illi*). Drie perspectieven schuiven hier in elkaar: 1) dat van de Schrift, 2) dat van de heilige mannen die (een brok) meta-commentaar verschaffen op Egeria's

8 *DACL*, XIV, col. 85-6.

9 Voor de Latijnse tekst (met Franse vertaling), zie H. Pétré, *Etherie, Journal de Voyage. Texte latin, introduction et traduction* (Parijs 1964) 97-9.

waarneming en 3) haar eigen perceptie. Het resultaat is een volledig anachronistische assimilatie (overigens niet zo gevoeld) tussen verleden en heden.¹⁰

Het is tijd een derde belangrijk punt aan te stippen. Ik heb hierboven al gezegd dat de waarneming hoofdzakelijk theologisch is en er zeker niet op gericht is de goddelijke geheimenissen te doorgronden. In de praktijk heeft dat tot gevolg dat men van het beleefde (liever: dat wat men, fysiek, tegenkomt) slechts de uiterlijkheden ziet en registreert. Bij Egeria wordt dat heel duidelijk als zij haar verblijf te Jerusalem en Edessa beschrijft; zij bemoeit zich alleen maar met de buitenkant. Dat geldt niet alleen voor haar presentatie van de vele sekten die daar wonen, waarvan zij alleen het ritueel beschrijft. Enerzijds lijkt dat volkomen logisch (men mag niet veronderstellen dat zij de taal der Grieken, Georgiërs of Armeniërs of andere groeperingen machtig is geweest); anderzijds is het zeker een gevolg van het al vermelde psychologische mechanisme: alles is een uiting van de toch niet in menselijke woorden te vatten Goddelijke wil. De zelfde exteriorisering van de waarneming merkt de lezer ook als de abdis de steden beschrijft: zij beperkt zich tot gebouwen (veel kerken), rivieren en (zeer vage!) afstanden. De mens in de vreemde maatschappij bestaat niet. Ze vermeldt hoogstens de aanwezigheid van een paar Romeinse soldaten die haar in de Sinai beschermd hadden; de overigen behoren allen tot de Kerk, hebben voor de abdis slechts een instrumentale functie: haar begeleiden en voorlichten. Egeria's verhaal legt niets uit: als ze al mensen in hun situaties ziet, dan probeert ze (kan ze het wel?) niets te begrijpen van de onderliggende redenen van die specifieke situatie. Het vragend voornaamwoord 'waarom' komt, zo lijkt het, eigenlijk niet voor in haar vocabulair. Als het daar al naar uitziet, dan is het enige antwoord dat zij geeft (of kan geven) een referentie aan 'heilige' zaken. Daarmee is een 'verklaring' geleverd. Het dooranalyseren van de in de referentie of (liever!) associatie opgenomen informatie is, om reeds vermelde redenen, niet nodig, niet eens mogelijk. Bovendien: de grens tussen 'nieuwsgierigheid' en 'ketterij' is niet altijd even duidelijk. Het zelfde 'autoritaire' denken vinden we terug bij de franciscaan Odoric van Pordenone die in het begin van de 14e eeuw verhaalt hoe een storm op zee de zeelieden in paniek bracht en deed zoeken naar stoffelijke resten van overledenen, want zodra die overboord zouden zijn gegooid, zou de zee weer rustig worden! Odoric, die net de overblijfselen van vier franciscaner martelaars had gered, slaagt erin die verborgen te houden. God redt overigens het schip. Een zeemansbijgeloof wordt hier gekoppeld aan een Godsmirakel: de vrome Odoric ziet slechts bovennatuurlijke zaken in puur meteorologische verschijnselen.¹¹

Dat zich tot de buitenkant beperken van de waarneming is nu een van de wezenlijkste kenmerken van de middeleeuwse wereldbeleving. Wat in reisverhalen geregistreerd wordt is:

10 Zoiets beleeft Paula, die in het gezelschap van Hiëronymus zelf reist ook al: aangekomen in Bethlehem, op de plaats waar Christus was geboren, ziet zij het kind in de kribbe omringd door Jozef, Maria en de drie herders. Droombeeld of niet, het doet er niet toe. Zo beleeft zij het (*DACL*, XIV, col. 86).

11 Voor Odoric's verhaal, zie H. Cordier, *Les Voyages en Asie du bienheureux Odoric de Pordenone, religieux de Saint François* (Parijs 1891).

- 1) het geografische item: stad, land, rijk, rivier, berg, enzovoort (al of niet voorzien van eigennaam);
- 2) de technische markering van dat item: afstand tot of richting ten opzichte van een ander item (al of niet vermeld);
- 3) de karakterisering van het item: associatieve informatie van welke herkomst dan ook (Bijbel of andere bronnen).

Hoewel er natuurlijk uitzonderingen zijn, blijft dit beschrijvingsmodel vrij stabiel. Men kan, en moet, zich natuurlijk afvragen wat het doel van al die 'reisverslagen' is geweest. Voor de pelgrim van Bordeaux die rond het jaar 333 naar het Heilige Land reisde, is het misschien van belang geweest de afgelegde route op te tekenen en beschikbaar te maken voor anderen (als dat al zijn bedoeling is geweest!), maar als men zijn 'lijst' (want dat is het) consulteert, dan moet men zich toch in arren moede afvragen hoe zijn tijdsgenoten daarmee ooit uit de voeten konden. Een voorbeeld:

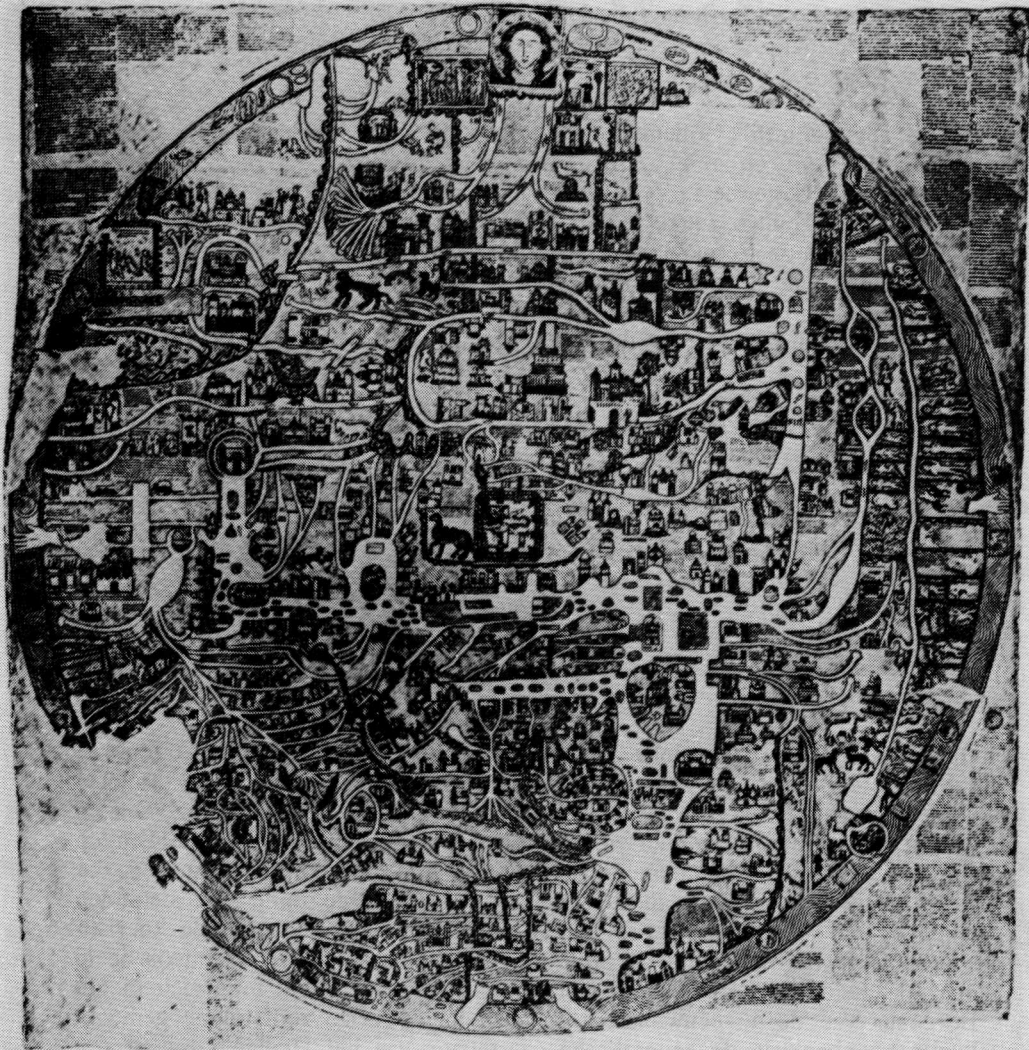
Fit ab Antiocha Tyro usque milia CLXXIII, mutationes XX, mansiones XI.

<i>mutatio Alexandroschene.....</i>	<i>milia XII</i>
<i>mutatio Ecdeppa.....</i>	<i>milia XII</i>
<i>ciuitas Ptolomaida.....</i>	<i>milia VIII</i>
<i>mutatio Calamon.....</i>	<i>milia XII</i>
<i>mansio Sicaminos.....</i>	<i>milia III</i>
<i>ibi est mons Carmelus, ibi Helias sacrificium faciebat</i>	
<i>mutatio Certha.....</i>	<i>milia VIII</i>
<i>finis Syriae Finices et Palestinae.</i> ¹²	

De *mutationes* zijn wisselplaatsen, de *mansiones* pleisterplaatsen. Men moet veronderstellen dat, bij gebrek aan richtingaanwijzingen, de reiziger op elke plek de weg naar de volgende wissel- of pleisterplaats moest vragen. Gezien de afstanden (hier moet men zich overigens wel afvragen hoe lang die mijlen zijn, maar laten we aannemen dat die onder de 2000 meter blijven), is dat zeker plausibel: veel karavananen gebruiken altijd dezelfde routes; de afstanden lijken op die welke men in een dag kon afleggen.¹³ Interessant is de 'toeristische' informatie, hier rond de profeet Elias, elders (p. 22) rond bijvoorbeeld een Alexander de Grote. Maar met dit soort informatie zal men zich in het Bordeaux van de 4e eeuw natuurlijk geen nauwkeurige voorstelling gemaakt kunnen hebben van de geografische constellatie van het Heilige Land of van de landen waar men doorheen moest trekken alvorens daar te komen. Het type informatie dat onze pelgrim verstrekt lijkt sterk op die van de *Tabula*

12 *Itineraria et alia geographia (Itinerarium Burdigalense)*, Turnhout (Corpus Christianorum, CLXXV), 1965, 12.

13 In de 16e eeuw functioneert in Italië het systeem van de *vetturino* en de *cambiatura* die ook vaste routes hebben. Hetzelfde geldt voor onze vaderlandse trekschuiten: ook die gaan volgens 'dienstrooster'. Dit is ook een element dat men dient te verdisconteren in de appreciatie van de reisverslagen: bijna iedereen reist langs dezelfde wegen, en ziet dus ook dezelfde zaken.

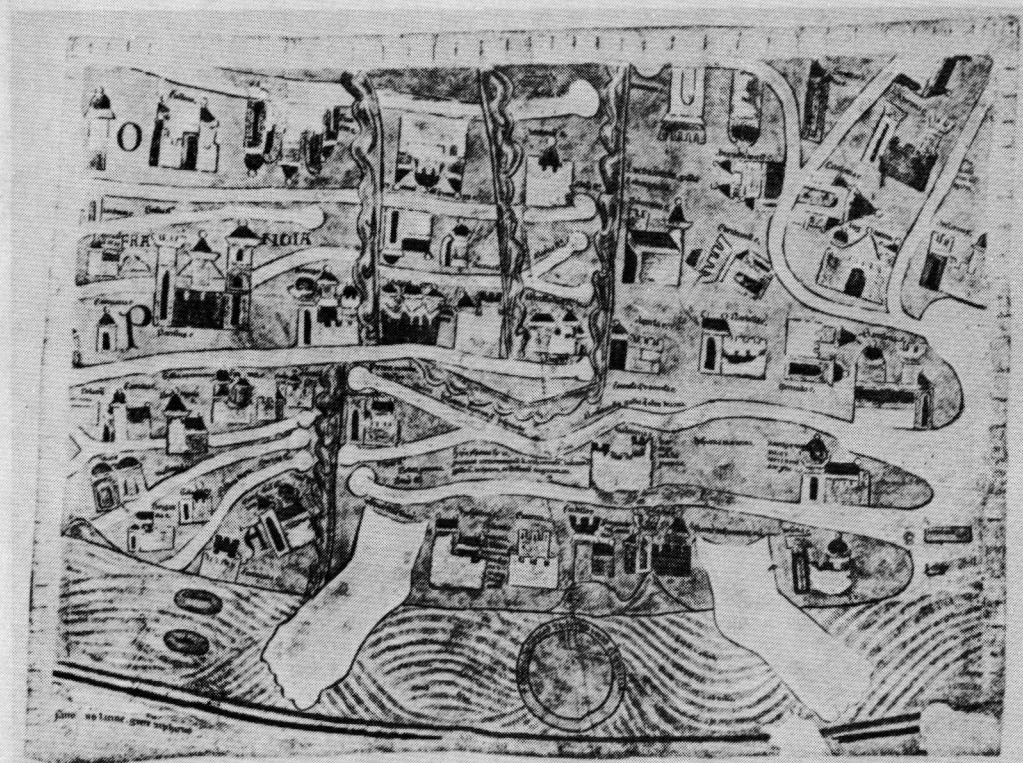

48. Ebstorfer Karte (um 1235)

Erbstorfer wereldkaart (13e eeuw). Typisch voorbeeld van een cosmologische perceptie van de wereld: Christus *omvat* de wereld (zie hoofd - handen - voeten), Christus *is* de wereld. Naast een redelijke, globale, perceptie van de drie continenten (Azië, Afrika en Europa), bevat de kaart meer theologische en legendarische, 'autoritaire' elementen dan geografisch-empirische. Verschil tussen beide informatie-kanalen lijkt er niet te zijn.

48a. Ebstorfer Karte (Ausschnitt mit dem Paradies und dem Kopf Christi)

48b. Ebstorfer Karte (Ausschnitt mit Spanien und den Füßen Christi)

Peutingermana: een Romeinse 'wegenkaart' met uitsluitend afstanden en functioneel geachte zaken. Toch heeft men met deze elementaire informatie kunnen leven. Dat is wel duidelijk.

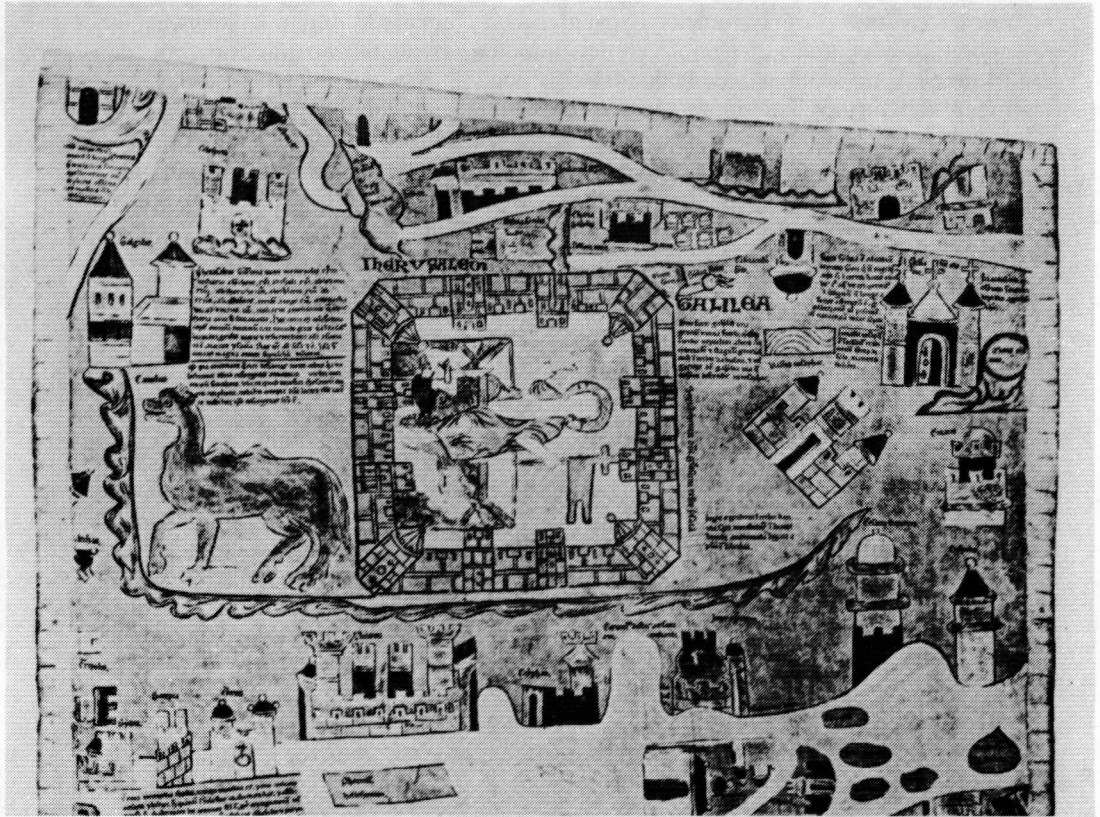
Deze schrijf- en registratietechniek blijft nog lang de perceptie van de reizigers in Middeleeuwen en Renaissance sturen. Of die perceptie nu direct is of indirect, het doet er in wezen niet veel toe. Beide worden gekanaliseerd door de almachtige *traditio* waar men op straffe van 'onleesbaarheid' (dat wil zeggen dat men niet meer geloofd wordt) niet van afwijkt. Een en ander neemt overigens niet weg dat empirische benaderingen (en deze keer in ons, modern, perspectief) zich steeds meer manifesteren. In de beschrijving van het Heilige Land die Adamnanus, abt van Iona (679-704) maakte, figureert een tekening van de Grafkerk te Jeruzalem uit het reisverslag van de Gallische bisschop Arculphus (de tekening komt later weer terug bij Beda Venerabilis). Er is dus een zekere behoefte aan exacte waarneming, maar die drukt, zoals eerder opgemerkt, geenszins het niet-feitelijke opzij: Arculphus zegt rustig dat hij buiten Jeruzalem een holle steen heeft gezien waar water in stond; dat was (nog steeds!) hetzelfde water waarmee het kind Jezus was gewassen. Onze bisschop had zijn gezicht met dat water afgekoeld.¹⁴ Vijf eeuwen later ontmoeten wij de rabbijn Benjamin van Tudela. Diens schriftuur lijkt nog sterk op die van onze pelgrim van Bordeaux, maar aangezien Benjamins hoofddoel het registreren was van de Joden in de diaspora, vermeldt hij overal heel nauwkeurig de aantallen Joden, hun beroep en soms hun sociale omstandigheden. We komen in de buurt van het reisverslag dat empirische waarneming vooropstelt.¹⁵

Ruim honderd jaar later komen we drie reizigers tegen die met kop en schouders boven de gemiddelde reiziger van die tijd uitstijgen: Giovanni di Piano Carpini, Willem Ruysbroeck en Marco Polo. Alle drie reizen naar het verre Mongolenrijk. De eerste twee (beiden franciscaan) vertrekken in opdracht, respectievelijk van paus Innocentius IV en Lodewijk IX de Heilige van Frankrijk, om a) te proberen de Khan der Khans tot het Christendom te bekeren en b) een zo getrouw mogelijke beschrijving te geven van de maatschappijvorm der Mongolen en, vooral, van hun militaire vermogens. De laatste reist uit economische motieven. Hun verslagen zijn bijzonder interessant vanwege de nauwkeurigheid waarmee ze een en ander registreren. Vooral de 'entrée-en-scène' van de Ander is hier frappant. Voor de eerste keer krijgen we eigenlijk een fysiek en sociaal 'portret' van de Mongolen. Een enkel voorbeeld uit de 'militaire' rapportage van Piano Carpini moge dit illustreren. Sprekend over de uitrusting en tactieken van de Mongolen zegt onze franciscaan:

Degene die tegen hen wil vechten, moet de volgende uitrusting hebben: goede stevige bogen, blijden (waar ze erg bang voor zijn), pijlen in voldoende mate, een goede ijzeren strijdbijl of een gewone bijl met een lange steel. Het ijzer van de pijlen voor bogen en blijden moet, na de verhitting [bij het smeden], in zout water worden afgekoeld om zodoende hun bepantsering te kunnen doorboren. Ze moeten ook zwaarden hebben en lansen met haken om de Mongolen uit het zadel te werken,

14 *DACL*, XIV, col. 152-63.

15 Uitgegeven door A. Asher (*The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela*), 2 delen (Londen 1840-2).

Ebstofer wereldkaart, detail met Jeruzalem. Le christ mort au centre de la Terre = au centre de l'avenir. Jerusalem terrestre = Jerusalem céleste, passé et future.

want die vallen nogal gemakkelijk van het paard. Daarnaast zijn korte zwaarden nodig en dubbele harnassen, want daar komen hun pijlen niet gemakkelijk doorheen. Dan nog een helm en een wapenrok en alles wat nodig is om man en paard te beschermen tegen hun wapens en pijlen. En als er soldaten zijn die niet over de vermelde uitrusting beschikken, dan moeten die in de achterhoede blijven (zoals ook de Tartaren dat doen) en de vijand beschieten met bogen en blijden. De strijders moeten bij de aankoop van een wapenrusting niet bezuinigen op het geld; op die manier zullen ze hun zielen en zichzelf, hun vrijheid en al het overige kunnen redden¹⁶

De passage is interessant, want de christelijke ridderlegers hadden in 1241 tot hun schrik bemerkt dat de lichte en mobiele Mongoolse ruitery hen de baas was. Piano Carpini wijst er dan ook op dat een verandering van tactiek nodig is. Of de franciscanen het bij het rechte eind heeft, valt nog te bezien, want de combinatie van *dubbele harnassen* en *wapenrokken* vergezeld van de *bijlen*,

16 Cf. Dom J. Becquet en L. Hambis, *Jean de Plan Carpin. Histoire des Mongols* (Parijs 1965) 95. Mijn vertaling.

lansen en zwaarden is nu niet bepaald licht te noemen. Zijn waarschuwing is echter duidelijk: zijn geloofsgenoten moeten goed bewapend zijn om de Mongolen te kunnen weerstaan. Het is logisch dat onze franciscaan alleen maar kan terugvallen op wat in zijn tijd militair als 'goed' en 'effectief' werd aangemerkt. Zijn waarschuwing blijft - en dit is toch nog wel traditioneel - impliciet: er is geen directe link met de typische bewapening van dit steppevolk. Toch denkt hij na.¹⁷ Zijn verslag, overigens een model van narratieve organisatie, blijft ook nog op een ander vlak 'middeleeuws': aan het einde vermeldt hij met naam en toenaam een uitgebreide lijst van getuigen die zijn beweringen zullen kunnen staven. Het is alsof hij bang is niet geloofd te worden. Zijn tijdgenoot Ruysbroeck reist enkele jaren later: 1253-4. Diens beschrijving van de religieuze fauna aan het hof van Mangou Khan is een fraai staaltje van empirische precisie en fundamenteel Europees-christelijke arrogantie. Ruysbroeck vermeldt -en dat niet zonder ze enigszins belachelijk te maken- de vertegenwoordigers van allerlei christelijke sekten (Georgiërs, Armeniërs, Nestorianen) alsook de Chamanen en waarzeggers die rond het hof van de Khan cirkelen. Heel nauwkeurig is zijn weergave van zijn theologische discussies met de Khan (hoewel daar achteraf natuurlijk een dosis rhetoriek aan toe is gevoegd). Frappant is overigens de relativerende houding van onze Ruysbroeck. Sprekend over de legende van Pape Jan (Presbyter Johannes) en diens relatie met de Mongolen-dynastie, laat onze reiziger duidelijk zien dat hij niet alles voor zoete koek aanneemt: "... de Nestorianen noemden hem 'Koning Jan' en vertelden tien keer meer over hem dan waar was..."¹⁸ En over het geloof van de Mongolenchef Sartach zegt hij: "...Wat Sartach betreft, ik weet niet of hij wel in Christus gelooft, maar ik weet wel dat hij geen christen genoemd wenst te worden en zelfs dat hij de draak steekt met de christenen..."¹⁹

We zijn al een goed eind verwijderd van de goede Egeria. De behoefte een goed en betrouwbaar verslag af te leggen leidt tot verificatie van het waargenomenen. Bij twijfel wordt voorzichtigheid in acht genomen. Toch is onze Ruysbroeck een kind van zijn tijd. Enerzijds registreert hij heel accuraat de waarlijk spartaanse leefstijl der Mongolen: eenmaal per dag wat eenvoudig gedroogd vlees en wat *comos* of *cumos* ('gegist melk'), anderzijds klaagt hij steen en been over het weinige eten dat hij van zijn gastheren krijgt. Hij legt echter geen verband met het feit dat de Mongolen zelf ook bijna niets hebben (verblindend zelfmedelijden of gebrek aan inzicht)?

Marco Polo's verslag is al eerder ter sprake gekomen: het grote probleem met diens tekst is precies de empirie die aan het eind van de 13e eeuw toch

17 Overigens, dit soort lessen (als Piano Carpini's verslag al door de doelgroep van deze passage is gelezen, wat ik betwijfel) zet absoluut geen zoden aan de dijk: het pralende, volkomen traditioneel bewapende, Frans-Bourgondische ridderleger krijgt bij Nicopolis (1396), als er tegen de Turken wordt gevochten, nogmaals deze tactische les voorgeschoteld...in aanschouwelijke vorm!

18 Cf. Cl. en R. Kappler, *Guillaume de Rubrouck. Envoyé de saint Louis. Voyage dans l'Empire Mongol* (Parijs 1985) 123. Mijn vertaling.

19 Ibidem, 125.

nog bevreemdend overkomt.²⁰ En dat verklaart, wellicht, de interventies van Rustichello van Pisa. Als we diens referenties terzijde laten, dan zien we bij Marco een verdieping en diversificatie van de waarneming. Als voorbeeld een deel van de beschrijving van de provincie van *Gaidu* ('Kien-tch'ang'):

In die provincie hebben ze een soort geld waar ik U nu over zal spreken. Weet dat zij het goud in baren hebben en dat ze het meten in 'saggi' [Venetiaanse maat: 4.72 gram, MG] en dat die baren verschillende gewichten kunnen hebben. Ze bedienen zich daarvan om grote sommen te betalen, want ze hebben geen muntstukken die gegraveerd zijn. Voor wat het kleine geld betreft, zal ik U vertellen hoe ze dat maken. Ze nemen zout water, brengen dat aan de kook in een schaal, en als het water een uur gekookt heeft, wordt het een soort brij. Die brij doen ze in een vorm en dan maken ze daar broodjes van gelijk de normale broodjes die wij eten en kopen voor twee dinars, plat van onderen en rond van boven, zo groot dat ze wel een half pond kunnen wegen. Als die broodjes klaar zijn, dan worden ze op hete stenen gelegd, heel dicht bij het vuur, zodat ze drogen en heel hard worden. Op dat geld drukken zij de zegel van de vorst en niemand anders dan de functionarissen van de vorst mag die geldbroodjes maken.²¹

Dit is empirische waarneming. Polo observeert en registreert. Het is duidelijk dat hij het procédé van dichtbij heeft gezien en dat het zijn nieuwsgierigheid gewekt heeft: wie maakt er nu geld van zout uit de zee? We zijn hier, even, uit de cosmologische perceptie van de wereld. Hier wordt iets uitgelegd, en dat blijft ook zo in het grootste deel van het boek, hoewel er ook *mirabilia* in voorkomen. Zijn waarnemingen verstoren echter het traditionele beeld dat de christelijke *Latinitas* van de Oriënt heeft: al die gekke dingen zijn gewoon niet waar. En dat die barbaarse Mongolen zo'n hoge graad van bestuurlijke perfectie met controle-systemen en papiergeld (!) hebben, kan evenmin waar zijn. Men had in 1241 de echte Mongolen gezien. Polo's verhaal klopt dus niet. Iemand die wel de waarheid schrijft is Jean de Mandeville. Zijn boek, een hoogst intelligent samenraapsel van 'autoritair' materiaal is volledig conform; daar kun je wat van leren. Het is zeer waarschijnlijk dat Mandeville met opzet 'conform' heeft geschreven om zijn fantasieën in te kaderen, maar dat wil niet zeggen dat hij kritiekloos is: als hij spreekt over de traditie de peperbossen in brand te steken omdat er zoveel slangen in wonen, zegt hij, heel terecht, dat dat niet kan: immers, ook de peper zou verbranden. De causaliteit is nu een onderdeel van een mystificatie die voor 'echt' doorgaat.²²

Enige opmerkingen ter conclusie. In het voorgaande heb ik in het kort aangegeven dat het wereldbeeld, zoals dat wordt geregistreerd (en derhalve

20 In feite is Marco's perceptie technisch gezien niet zo verschillend van die van, bijvoorbeeld, Ruysbroek. De laatste had echter het geconsacreerde vijandsbeeld gehandhaafd en was daardoor 'leesbaar' gebleven (althans in principe). Men moet hier overigens wel bij aantekenen dat Marco's boek meteen grote bekendheid heeft gekregen, juist vanwege het 'andere' niet-conforme beeld. Ruysbroecks verhaal, in het Latijn geschreven (!), circuleert in een ander milieu en komt eigenlijk de bibliotheken niet uit (zie Cl. en R. Kappler, *Guillaume de Rubrouck* 18-20).

21 Cf. L. Hambis, *Marco Polo, La description du monde. Texte intégral en français moderne avec introduction et notes* (Parijs 1955) 167. Mijn vertaling.

22 Mandeville's tekst is uitgegeven door M. Letts (*Mandeville's Travels. Texts and Translations*, L. (Londen, 2 delen, 1953).

ook naar de mensen toe functioneert!) een produkt is van een aantal psychologische mechanismen die hun oorsprong vinden, enerzijds, in het ontzag dat men heeft voor de goddelijke mysteriën, anderzijds in het basale christelijke superioriteitsdenken: waarom zou men de moeite nemen de maatschappij van de Ander te beschrijven? Die kan alleen maar nog imperfecter zijn dan de christelijke wereld zelf al is. De middeleeuwse reiziger is derhalve geconditioneerd door zijn eigen houding en door die van de *auctoritates* die hij wel moet consulteren om zijn reis voor te bereiden of -en daar lijkt het meer op- *achteraf* conform te maken. Langzamerhand verandert echter de perceptie van de omringende wereld: de vermelde 13e-eeuwse reizigers laten zien dat het ook anders kan; de empirische waarneming gaat een rol spelen. Maar de traditie is hardnekkig (en gemakkelijk!): nog in de 16e eeuw doen onze vaderlandse studenten een sterk beroep op die traditie als zij vaderlief een getrouw verslag moeten geven van de door hen bestede onderdelen van het familie-fortuin. Bij de beoordeling van de laatste reisverslagen moet men echter een slag om de arm houden: we hebben in die tijd al te maken met een redelijk empirische traditie die, zeker als men naar de opkomende cartografie kijkt (hier moet men, naast de Portugezen, denken aan een Ortelius en een Mercator) ver staat van wat Hiëronymus, Paula en Egeria voor 'empirisch' hielden. Want dat ook de perceptie van die laatsten een zekere 'werkelijkheid' tot object had, zal hopelijk uit het bovengestelde duidelijk zijn geworden. Ook hun 'wereldbeschouwing' (in technische zin dan) is 'empirisch'; hun 'reisverhalen' derhalve ook.